

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Магістеріум

ВИПУСК 60

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

КИЇВ • 2015

ДВА ТИПИ ДОВГИХ ПЛАСТИН ГОЛОВНИХ УБОРІВ СКІФІВ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ КОМАХ

У статті розглянуто золоті штамповані пластини-прикраси головних уборів скіфської аристократії із зображеннями комах. Відносно невелика вибірка розділена на два типи за схожістю чи ідентичністю сюжету. Здійснено спробу інтерпретації семантичного навантаження зображених персонажів.

Ключові слова: степове Північне Причорномор'я, скіфська доба, золоті аплікації головних уборів, зображення комах.

Однією з найменш чисельних груп зображень, які наявні на коштовних аплікативних прикрасах одягу скіфів, є комахи. Нами простежено, що персонажі на дрібних та довгих платівках часто відрізняються. Дрібні аплікації прикрашалися виключно мухами та павуками, оконтуреними рядом псевдозерні [15], тоді як довгі мали значно складнішу композицію (що й не дивно, з огляду на значно більше тло для зображення), в котру були вплетені зовсім інші членистоногі. У цій роботі розглянемо лише довгі пластини-прикраси головних уборів, на яких наявні комахи.

Зі Степового Причорномор'я нам відомо лише шістнадцять¹ пластин, які знайдено в чотирьох курганах (табл. 1). Дві метопіди походять з головного убору III південно-східної камери Центрального поховання Чортomla [1, кат. 128] та Боквої могили Товстої Могили [20, рис. 110], що розташовані на території Дніпропетровської області. Дуже близький сюжет нанесено на вісім пластин від головних уборів I [1, кат. 113]², II з північно-східної камери Центральної могили Чортomla [1, кат. 122]. Чотири пластини було знайдено в похованні № 2 кургану № 22 біля радгоспу Червоний Перекоп [17, рис. 9, 2] Херсонської області. Аналогічні дві платівки походять

з поховання № 1 кургану № 6 біля с. Водославка (рис. 1, 3) також Херсонської області. З огляду на те, що загальна кількість золотих аплікацій одягу скіфської аристократії нараховує десятки тисяч екземплярів, це доволі обмежене коло знахідок.

На нашу думку, за наближеністю сюжету ці платівки розділяються на два типи (рис. 1). На першому центром композиції виступає велика пальмета, від якої у два боки відходять паростки (рис. 1, 1–2). На цих рослинних пагонах по обидва боки від пальмети розташовані два птахи, що сидять на гілках або п'ють нектар з квітів. Серед паростків розміщено трьох (Товста Могила) та двох (Чортomla) комах. Зображення з обох боків оконтурене рядом псевдозерні. У випадку з метопідою від головного убору III з Чортomla на нижньому краї додано ряд з овами.

До другого типу відносимо пластини, на яких домінуючими є сцени протистояння двох поліморфних істот, між лапами котрих розміщено їжачка та чотирьох комах (рис. 1, 3), а між головами – восьмипроменею зірку.

На такий запропонований типологічний розподіл вказує і розташування цих прикрас на головному уборі. Так, платівки першого типу відносяться до начільних стлєнгід (з Чортomla) та метопід (з Чортomla та Товстої Могили) від калафів, а другого типу – до «рядових» пластин від тіар (з Водославки та Червоного Перекопу)³.

Інтерпретація розглянутих персонажів до сьогодні залишалася на рівні припущень. Три комахи, зображені на метопіді з Товстої Могили, були позначені в монографії Б. М. Мозолєвського як коник-стрибунець, невідома комаха, а також жук чи муха [20, с. 127]. Представники цього біологічного класу з метопіди Чортomla

¹ Слід зауважити, що не можна з повною впевненістю говорити про наявність на кожній з них вказаних зображень. Проте, з огляду на роботи Г. І. Боровки [8], Т. В. Мірошиної [17–19], А. Ю. Алексєєва [1], можна із застереженнями говорити про те, що на певних платівках одного ряду певного головного убору поміщено пластини з дуже близьким, а можливо й ідентичним, зображенням. Отже, всі пластини, віднесені Т. В. Мірошиною до стлєнгід головних уборів I та II, мають дуже близькі зображення. З цього, а також з їхніх фотографій у монографії А. Ю. Алексєєва, В. Ю. Мурзіна, Р. Ролле [1, кат. 113, 122, 128] та окремих прорисовок цих пластин [13, табл. XXXV–XXXVI, XL] робимо висновок, що всі вони мають містити дуже близькі, якщо не аналогічні зображення комах.

² Частину стлєнгід з головного убору I (кат. 113) віднесено Т. В. Мірошиною до головного убору IV (кат. 136). Це відображено в табл. 1.

³ Використовуємо типологію скіфських головних уборів, розроблену Т. В. Мірошиною [17–19].

не згадуються в описі вказаних пластин. Навіть у типології Т. В. Мірошиної їх не враховано, а платівки віднесено до типу РІ з рослинним сюжетом. Лише нещодавно Л. І. Бабенком було зауважено, що на пластинах з Чортomla, Товстої Могили, а також у похованні І кургану 8 Пісочинського могильника в Лісостепу [3] було зображено коника та бабку (?). Пластини з комахами з Червоноперекopського кургану було віднесено Т. В. Мірошиною до типу ЗІЗ – із зооморфним орнаментом. Тут їх було визначено як коника та скарабея. Цю думку підтримав Л. І. Бабенко з додаванням знака питання біля терміна «скарабей».

Задля більшої об'єктивності в інтерпретації тварин звернулися за консультацією до ентомолога, аспіранта Інституту зоології С. В. Корнеєва⁴. Його трактування в цілому підтвердило попередні твердження, а також дало змогу по-новому подивитися на окремих персонажів, зображених на розглянутих пластинах.

За визначенням фахівця, на платівці з Товстої Могили ліворуч зображено коника з родини саранові (*Acrididae*), а праворуч від центральної пальмети, судячи з вигляду черевця, показано перетинчастокрилу комаху, найімовірніше, медоносну

бджолу (*Apis mellifera*). І далі направо зображено нічного метелика, вірогідно з родини шовкопрядових (*Bombycoidea*). На близьких за композицією чортomlaцьких пластинах, принаймні на тих, прорисовки яких є в літературі, також зображено коника-стрибунця та бджолу, метелик відсутній. Отже, на платівках першого типу змальовано таких тварин: коника та бджолу на всіх виробках та метелика – в одному випадку.

На пластинах другого типу з Червоноперекopського кургану та Водославки комах представлено коником з родини саранові (*Acrididae*), а також трьома зображеннями жуків, найімовірніше, пластинчатовусі (*Scarabidae*) або чорнотілки (*Tenebrionidae*).

Отже, найпоширенішим персонажем на довгих пластинах головних уборів з комплексів Степового Причорномор'я є коник (табл. 2). Він присутній на всіх платівках двох означених типів. Цей представник комах є і на інших предметах торевтики: пекторалі з Товстої Могили [20, рис. 64] та в складі поліморфної істоти на персні з Великої Близниці [2, с. 69].

Бджолу зображено на платівках першого типу з Товстої Могили та Чортomla (табл. 2). Крім того, вона присутня на намисті з Великої Близниці [2, с. 72]. Образ богині-бджоли наявний

⁴ Висловлюю щире вдячність за надану допомогу.

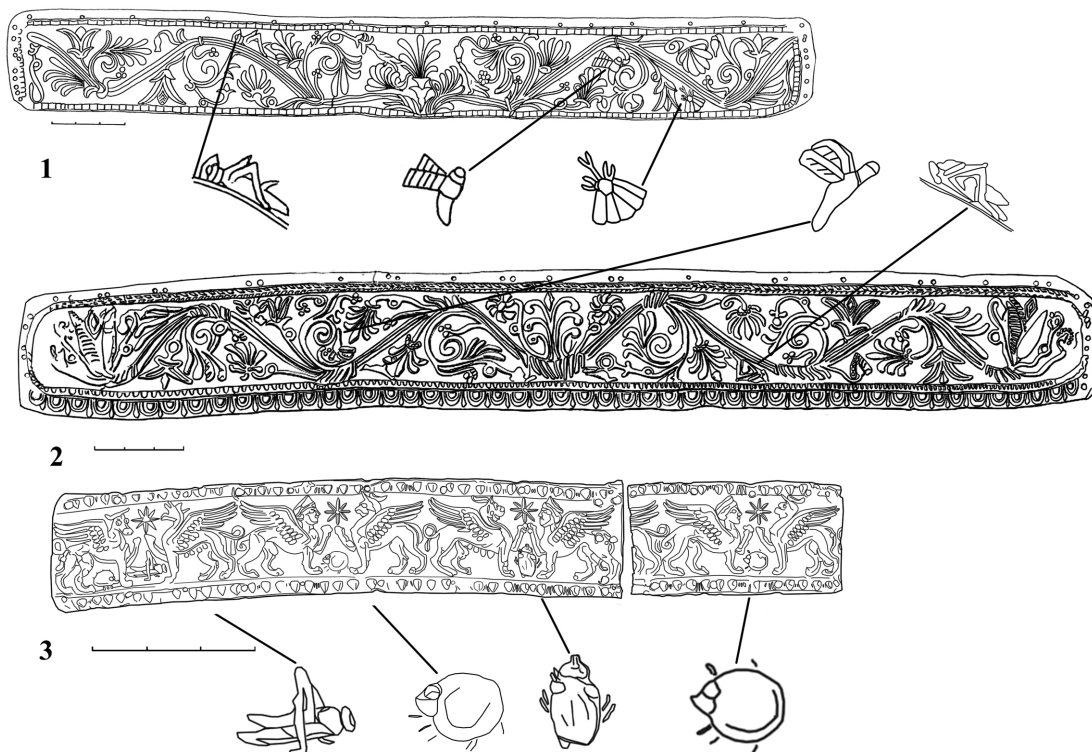

Рис. 1. Довгі пластини головних уборів із зображеннями комах: 1 – Товста Могила (за Б. М. Мозолевським); 2 – Чортomla (за І. Є. Забеліним); 3 – Водославка курган 6 (малюнок автора)

на мініатюрних підвісках золотого намиста з Огузу [6, с. 4], а також, вірогідно⁵, втілений на намисті з розкопок 1853 року з Феодосії [11, табл. XII а, 4а].

Зображення жуків маємо лише на пластинах другого типу з Червоного Перекопу та Водославки (табл. 2). Малюнки комах ряду твердокрилих на інших коштовних виробих нечисленні, представлені лише одним видом – скарабеєм (наприклад, на персні з Великої Близниці [2, рис. 144]).

Бджоли не відомі в іранській міфології. Натомість культ цієї комахи був дуже популярним у давніх греків принаймні з II тис. до н. е. Так, у мікенських текстах є згадки про «служителів меду» [9, с. 605]. Словом «меліса» («бджола») називали німфу, родоначальницю бджіл. Стародавні греки вважали бджіл божественними комахами, оскільки організація їхнього життя у вулику й виведення нових роїв видавались подібними до суспільного життя й заснування колоній. Звідси уявлення про те, що бджоли – німфи, обернені на комах [16, с. 355].

⁵ На думку автора книги, ці фігурки передавали образ Діани Ефеської [10, с. 77].

Про те, що в середовище кочівницької аристократії могли проникнути елементи культу богині-бджоли, опосередковано свідчать її фігурки-підвіски на намисті з Огузу. Також можна зазначити факт використання скіфами, за Геродотом, воску для бальзамування тіла царя (Herod IV, 71). Проте одиничність знахідки, а також відсутність згадок про цей персонаж у міфології кочівників не можуть бути вагомою підставою для такого припущення.

Коник в античній культурі пов'язувався із землею та її богинями, з породжуючим та поглинаючим початками [25, с. 87–88]. Д. С. Раєвський пояснював наявність цього образу на пекторалі з Товстої Могили та у Великій Близниці намаганням майстра та замовника передати всеосяжність характеру процесу вмирання заради воскресіння та підпорядкування цьому процесу всіх без винятку істот [23, с. 486].

На нашу думку, у випадку з довгими пластинами одягу першочерговим є символізм загальної композиції, а не окремих її персонажів. У такому разі комахи та птахи виступають як супутники світового дерева. Воно було символом богині-матері

Рис. 2. Карта розташування курганів: 1 – Чортомлик; 2 – Товста Могила; 3 – Червоний Перекоп курган; 4 – Водославка курган

Таблиця 1. Розподіл типів пластин у комплексах Степового Причорномор'я

Типи платівок	К-сть	Комплекс	Розміри, мм	Зона одягу	Стать	Дата, рр. до н. е.
Комахи серед рослин	2	Пн.-сх. камера ЦП Чортomlaка (кат. 113 ⁶ , головний убір I ⁷)	180 x 40 ⁸	головний убір, стленгіда	?	350–325
	4	Пн.-сх. камера ЦП Чортomlaка (кат. 122, головний убір II)	102 x 30 105 x 30 2 екз. – 50 x 30	головний убір, стленгіда	?	350–325
	1	Пд.-сх. камера ЦП Чортomlaка (кат. 128, головний убір III)	360 x 49	головний убір, метопіда	?	350–325
	2	Пн.-сх. камера ЦП Чортomlaка (кат. 113, головний убір IV ⁹)	245 x 38	головний убір, стленгіда	?	350–325
	1	БМ Товстої Могили	325 x 40	головний убір, метопіда	Ж	350–320
Комахи серед поліморфних істот	4	Червоний Перекоп к. 22 п. 2	200 x 22	головний убір, пластина	Ж	350–300
	2	Водославка к. 6 п. 1	106 x 22 41 x 21	головний убір, пластина	Ж	?

та втілювало в собі сили землі, передовсім її плодючість [20, с. 219; 14, с. 71]. Також у Рігведі світове дерево зіставляється з породіллю (Рв. V, 78). Тобто його наявність на довгих пластинах головних уборів була натяком на богиню-матір, супутниками якої були, зокрема, й птахи [5, с. 89].

До того ж жуків між лапами поліморфних істот на схожих пластинах з Товстої Могили замінено зображенням світового дерева [20, рис. 112], що дає змогу говорити про їхній символічний зв'язок із ним.

Можна відмітити хронологічну та територіальну близькість цих комплексів. Усі вони датуються в межах третьої чверті (або другої половини) IV ст. до н. е. З огляду на непопулярність сюжету, дуже логічним є компактне розташування курганів з досліджуваними платівками. Так, Чортomlaк та Товста Могила, де знайдено перший тип пластин, розташовані поряд на правому березі р. Дніпро обабіч Великого Лугу, разом з тим курган 22 біля радгоспу Червоний Перекоп та курган 6 біля с. Водославка – в межиріччі Дніпра та Молочної. Тобто спостерігаємо вузьку локалізацію цієї традиції, яка мала швидкоплинний характер і не набула поширення в середовищі аристократії.

Незважаючи на те, що комахи в цілому не є характерними для скіфського звіриного

стилю, а також беручи до уваги міфологічні уявлення кочовиків, можна говорити про певне гармонійне «вплетення» цих персонажів до їхньої картини всесвіту. Яскравим прикладом слугують коники з пекторалі з Товстої Могили. Крім того, розташування зображень комах у пагонах «світового дерева», як на пластинах з Чортomlaка та Товстої Могили, та замість нього, як на пластинах з Червоного Перекопу та Водославки, на нашу думку, підкріплює таку гіпотезу.

Тож, з огляду на велику кількість збігів (схожість у зображеннях, типах пластин та головних уборів, які вони прикрашали, території та часу закладення комплексів), вважаємо, що об'єднання цих пластин із зображеннями комах у два типи є цілком виправданим.

⁶ Номери за каталогом, представленим у монографії, присвяченій кургану Чортomlaк [1].

⁷ Номери головних уборів взято з роботи Т. В. Мірошиної [19, с. 38–40].

⁸ Розміри пластин з Чортomlaка взято зі статті Т. В. Мірошиної [19, табл.]. Вони значно відрізняються від даних Г. І. Боровки [8, табл., с. 180].

⁹ Слід зауважити, що існує розбіжність у розміщенні стленгид у колекції Державного Ермітажу з реконструкціями Т. В. Мірошиної. Нас цікавить різниця в розміщенні стленгид з рослинним орнаментом. Так, ці стленгиди на основі побудов Г. І. Боровки було реконструйовано для експонування в складі головного убору I (кат. 113), тоді як Т. В. Мірошина відносить їх до головного убору IV (кат. 136).

Таблиця 2. Присутність різних комах на довгих пластинах головних уборів з комплексів Степового Причорномор'я

Ряд	К-сть екз.	Комплекс	Датування, рр. до н. е.
Твердокрилі – жук	4	Червоний Перекоп к. 22 п. 2	350–300
	2	Водославка к. 6 п. 1	?
Перетинчастокрилі – бджола	9	Пд.-сх. та пн.-сх. камери ЦП Чортomlaка (кат. 113, 122, 128)	350–325
	1	БМ Товстої Могили	350–320
Прямокрилі – коник	9	Пд.-сх. та пн.-сх. камери ЦП Чортomlaка (кат. 113, 122, 128)	350–325
	1	БМ Товстої Могили	350–320
	4	Червоний Перекоп к. 22 п. 2	350–300
	2	Водославка к. 6 п. 1 (?)	?
Лускокрилі – метелик	1	БМ Товстої Могили	350–320

Список літератури

- Алексеев А. Ю. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.) / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. – К. : Наук. думка, 1991. – 410 с.
- Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа / М. И. Артамонов. – Прага – Л. : Артия : Советский художник, 1966. – 120 с.
- Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени / Л. И. Бабенко. – Харьков : ИД Райдер, 2005. – 282 с.
- Бабенко Л. И. Золотая бляшка с изображением паука из собрания Харьковского исторического музея / Л. И. Бабенко // Сборник к 60-летию А. Ю. Алексеева. – СПб., 2015. – [у друці].
- Бессонова С. С. Религиозные представления скифов / С. С. Бессонова. – К. : Наук. думка, 1983. – 139 с.
- Болтрик Ю. В. Огуз – гробница властителя кочевой империи (история исследования крупнейшего кургана Скифии) / Ю. В. Болтрик // Древний мир. – 2001. – Вып. 2. – С. 4–9.
- Болтрик Ю. В. Соціальна стратифікація Скіфії періоду «Золотої осені» / Ю. В. Болтрик // Магістеріум. – К., 2001. – Вип. 6 : Археологічні студії. – С. 76–80.
- Боровка Г. И. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана / Г. И. Боровка // ИРАИМК. – 1921. – Т. 1. – С. 169–193.
- Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – 1423 с.
- Древности Босфора Киммерийского. – Т. 1. – СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1854. – 279 с.
- Древности Босфора Киммерийского. – Т. 3 : атлас. – СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1854. – 279 с.
- Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. Атлас. – Вып. 1. – СПб. : Издание Императорской Археологической комиссии, 1866. – 28 + XVI с., с атласом из 23 табл. рис. в листе.
- Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. Атлас. – Вып. 2. – СПб. : Издание Императорской Археологической комиссии, 1873. – 90 + CIX с., с атласом из 23 табл. рис. в листе.
- Кузьмина Е. Е. О семантике изображений на Чертомлыцкой вазе / Е. Е. Кузьмина // СА. – 1976. – № 3. – С. 68–75.
- Ліфантій О. В. Дрібні пластинки-прикраси одягу скіфів із зображеннями членистоногих / О. В. Ліфантій // Музейні читання. – 2015. – [у друці].
- Мифы народов мира : энциклопедия в двух томах / [гл. ред. С. А. Токарев]. – Второе издание. – Т. 2. – М. : Советская энциклопедия, 1992. – 719 с.
- Мирошина Т. В. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV–III вв. до н. э. / Т. В. Мирошина // СА. – 1981. – № 4. – С. 46–69.
- Мирошина Т. В. Об одном типе скифских головных уборов / Т. В. Мирошина // СА. – 1977. – № 3. – С. 79–94.
- Мирошина Т. В. Скифские калафы / Т. В. Мирошина // СА. – 1980. – № 1. – С. 30–44.
- Мозолевський Б. Н. Товста Могила / Б. Н. Мозолевський. – К. : Наук. думка, 1979. – 251 с.
- Онайко Н. А. Античный импорт в Приднестровье и Побужье в IV–II вв. до н. э. / Н. А. Онайко // САИ. – 1970. – Вып. Д1–27.
- Полин С. В. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье) / С. В. Полин, А. И. Кубышев. – К. : ИА НАН Украины, 1997. – 45 с.
- Раевский Д. С. Мир скифской культуры / Д. С. Раевский ; предисл. В. Я. Петрухина, М. Н. Погребовой. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 600 с.
- Словник античної міфології / уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів ; вступ. стаття А. О. Білецького ; відп. ред. А. О. Білецький. – 2-ге вид. – К. : Наук. думка, 1989. – 240 с.
- Стефани Л. Объяснение нескольких древностей, найденных в 1864 г. в Южной России / Л. Стефани // ОАК за 1865 г. – СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1866. – С. 3–222.
- Фялко Е. Е. Золотые бляшки из кургана Огуз / Е. Е. Фялко // РА. – 2003. – № 1. – С. 124–133.